

УДК 343.98

Л.О. Сидоренко, головний фахівець

Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України в Черкаській області

ЩОДО ПРАВА ЕКСПЕРТА НА РЕДАГУВАННЯ ПОСТАВЛЕНИХ ЙОМУ ЗАПИТАНЬ

На підставі аналізу нормативно-правових актів, вивчення матеріалів судово-слідчої та експертної практики проаналізовано та систематизовано запитання, що ставлять судовим експертам і формулювання яких часто-густо не відповідає існуючим науково-методичним рекомендаціям. Рекомендовано алгоритм дій експерта та обґрунтовано його право на редагування частини цих запитань.

Ключові слова: класифікація запитань, редагування, експерт, інструкція, права та обов'язки експерта, алгоритм дій.

На основании анализа нормативно-правовых документов, изучения материалов судебно-следственной и экспертной практики проанализированы и систематизированы вопросы, которые ставят судебным экспертам и формулировка которых часто не отвечает существующим научно-методическим рекомендациям. Рекомендован алгоритм действий эксперта и обосновано его право на редактирование части этих вопросов.

Based on the analysis of normative-legal documents, study materials and expert forensic practices are analyzed and systematized in the article questions which often put before forensic experts not in accordance with existing scientific and methodical recommendations. On the basis of the classification of such issues, it is recommended that the behavior expert and justified his right to edit part of these issues.

Завдання, які ставлять перед експертом у вигляді сформульованих запитань, з одного боку, зумовлені потребами слідчо-судової практики, а з іншого — методами та можливостями різних видів експертиз. Проте, як свідчить досвід науковців і практиків, знайти оптимальне співвідношення між цими двома складовими інколи доволі складно. Наприклад, серед слідчих працівників можна почути таку тезу: «Не йдіть на повідку в експертів і ставте ті запитання, які вам потрібні, а не ті, які зручні для них».

Попри те, що в Законі України «Про судову експертизу» та у різних кодексах немає норм про право експерта на редагування запитань, але там немає і норм, які б забороняли це право [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Немає такої заборони і в постанові Пленуму Верховного Суду України [7], і в проекті Закону «Про судово-експертну діяльність» [8]. Це цілком зрозуміло, адже такі аспекти деталізують у наказах, інструкціях, методиках, посібниках. Причому часто доводиться чути від слідчих чи суддів тезу про те, що вони керуються не наказами, інструкціями, методиками, посібниками, які стосуються експертів, а лише законами. Проте зрозуміло, що у законах неможливо виписати всі деталі стосовно призначення експертиз.

На жаль, зазначена проблема постає лише перед працівниками Експертної служби МВС України. Так, положення п. 3.2 чинної Інструкції про порядок проведення та оформлення експертних досліджень зобов'язують експерта у вступній частині висновку зазначати «питання, поставлені на вирішення експертного дослідження (дослівно у формулюванні постанови, ухвали, клопотання, звернення тощо)» [9]. При цьому жодного слова не сказано про те, як діяти експерту в тих випадках, коли сформульовані запитання не відповідають чинним науково-методичним рекомендаціям.

Водночас працівники експертних установ Міністерства юстиції України мають значно ширші права щодо редагування запитань. Так, згідно з п. 4.14 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки і призначення судових експертиз та експертних досліджень зазначено таке:

«У вступній частині висновку експерта зазначається перелік питань (дослівно у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта)), які поставлено на вирішення експертизи; якщо питання сформульовано неясно або його редакція не відповідає рекомендаціям, але зміст завдання експертові зрозумілий, то після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати відповідні роз'яснення і викласти питання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям» [10].

Отже, актуальність теми цього дослідження зумовлена:

- існуванням певних проблем при формалізованій постановці експерту завдань у вигляді запитань, які ставлять на вирішення експертизи;
- неможливістю передбачити у відповідних науково-методичних рекомендаціях щодо підготовки та призначення експертиз усіх можливих варіантів завдань, які впливають з обставин конкретної справи;
- відсутністю належної систематизації та класифікації запитань, формулювання яких не відповідає чинним науково-методичним рекомендаціям;
- відсутністю чіткого та оптимального алгоритму дій експертів у разі наявності запитань, формулювання яких не відповідає чинним науково-методичним рекомендаціям.

Аналіз таких запитань та їх класифікація, наслідки та суперечності, які вони породжують, а також шляхи виходу із такого становища у науково-методичній літературі розроблено неповно. Однак без такої класифікації неможливо розробити оптимальний алгоритм дій судового експерта. За відсутності такого алгоритму деякі експерти вважають, що формулювання запитань слід залишити у первинному вигляді (як у постанові тощо), а надавати відповіді так, як вони вважають за потрібне. Проте завжди слід пам'ятати, що відповідь має надаватися саме на поставлене запитання.

Експерт має спочатку зрозуміти поставлені йому запитання, зрозуміти певну мету дослідження, встановити, які властивості та ознаки предметів слід вибрати для порівняння, оцінити їх тощо. Від цього залежатиме не лише процес і порядок дослідження та вибір тих чи інших методів і засобів, а й оцінка результатів і формулювання відповідних висновків, які б не допускали двозначних тлумачень. Інакше це може спричинити визнання висновку необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи, а отже, призведе до призначення повторної експертизи тощо [11 с. 19].

Правила та рекомендації, якими має керуватися ініціатор призначення експертизи, давно розроблені наукою і практикою. Вони доволі прості і зрозумілі:

- запитання мають бути конкретними, по змозі лаконічними, базуватися на попередньо з'ясованих фактичних обставинах справи і не виходити за межі спеціальних знань експертів;

- запитання викладають лише у логічній послідовності: спочатку формулюють ті з них, від яких залежить рішення за іншими;

- неприпустимим є постановка експерту запитань, які з урахуванням сучасного стану експертної та криміналістичної науки в державі завідомо не можуть бути вирішені;

- якщо ініціатор призначення експертизи не в змозі призначити певну експертизу, доцільно завчасно проконсультуватися з відповідним експертом, роз'яснити йому обставини справи і погодити перелік запитань, на які він зможе надати відповідь в експертному висновку.

Попри те, що у чинних науково-методичних рекомендаціях щодо призначення та проведення експертизи наведено орієнтовні переліки найбільш типових запитань, доволі часто у постанові слідчого чи ухвалі суду на призначення експертизи сформульовано запитання, що не відповідають цим рекомендаціям. Як свідчить аналіз судово-слідчої та експертної практики, це можна пояснити різними причинами:

- відсутністю досвіду чи некомпетентністю ініціатора призначення експертизи;
- певною складністю обставин справи, що ускладнює формулювання запитань;
- неухважністю;
- халатністю тощо.

Найгіршим наслідком у цій ситуації може стати порушення методики проведення експертиз, затягування термінів їх виконання і затягування слідства, а можливо, і порушення прав учасників процесу. Отже, судовий експерт у своєму висновку не може припускатися помилок, адже він є фахівцем у певній галузі знань і змушений шукати правильний вихід.

За результатами аналізу нормативно-правових документів, матеріалів судово-слідчої та експертної практики можна так класифікувати запитання, формулювання яких не відповідає науково-методичним рекомендаціям, і запропонувати відповідний алгоритм дій експерта.

Запитання правового характеру

Постановка експерту запитань правового характеру і надання відповідей на них суперечать суті та завданням судової експертизи і є грубим порушенням процесуальних норм. Зокрема, у ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України) зазначено: «...Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права». У частині другій п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.97 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» чітко сформульовано вимогу: «Вказати судам на неприпустимість... а також порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду (зокрема щодо вини, неосудності чи недієздатності особи тощо)».

Незважаючи на зазначені норми, ініціатори призначення експертизи інколи ставлять експерту запитання правового характеру, наприклад: «Чи підроблене по-

свідчення водія?»; «Хто з двох водіїв винен у скоєнні ДТП?»; «Чи підпадає вилучене обладнання під поняття «наркотична лабораторія?» тощо.

Алгоритм дій експерта: відмовитися від надання відповіді на такі запитання з огляду на те, що судовому експерту заборонено проведення судових експертиз для з'ясування питань права.

Запитання оперативно-розшукового характеру

У разі формулювання запитань на кшталт «Чи є в дактилокартотечі НДЕКЦ дактилокарта особи, яка залишила сліди на місці події?» або «Чи надходила раніше на дослідження підроблена банкнота з аналогічним серійним номером?» тощо *алгоритмом дій експерта* має стати відмова від надання відповіді на них з огляду на те, що об'єктом судової експертизи не може бути інформація оперативно-розшукового характеру.

Запитання довідкового характеру

Прикладами таких запитань є: «Чи належать травматичні пістолети до вогнепальної зброї?»; «Чи можна в категоричній формі вирішити питання про виконавця підпису?»; «Чи можна встановити давнину виконання тексту?»; «Яка кількість речовини потрібна для проведення експертизи?»; «Чи належить каннабіс до особливо небезпечних наркотичних засобів?»; «Чи є транспортним засобом мопед, вилучений у гр-на Зайцева В.П.?» тощо.

Алгоритм дій експерта: відмовитися від надання відповіді на такі запитання з огляду на те, що надання довідкової інформації не є предметом судової експертизи.

Запитання, які мають характер гіпотетичних припущень

Як приклади запитань такого характеру і аргументів щодо можливості надання відповіді на них можна навести такі.

Чи можна за слідом перекусу, вилученого... ідентифікувати інші сліди перекусу за їх наявності? (За відсутності інших слідів перекусу порівняння неможливе.)

Чи може пересічний громадянин відрізнити цю банкноту від справжньої? (Зважаючи на індивідуальність особливостей органів чуття (зору, нюху, дотику, слуху) та психіко-фізіологічних властивостей кожної людини, їх аналіз не є предметом дослідження технічної експертизи документів.)

Чи міг би бути холодною зброєю ніж, якби він був цілий, тобто до того, як його зламали? (Відсутність цілого ножа не дозволяє провести потрібні дослідження, наприклад, випробувати всю конструкцію на міцність.)

Яких руйнувань зазнав би транспортний засіб за певних умов? (Запитання про майбутні події (які ще не відбулися) експерти не розглядають.)

Алгоритм дій експерта: відмовитися від надання відповіді на такі запитання з огляду на те, що такі дослідження не є предметом судової експертизи (експерт не може займатися «гаданням на кавовій гушці» і вирішувати завдання на основі висунення гіпотетичних припущень).

Запитання, вирішення яких не потребує спеціальних знань

У п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.97 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» чітко сформульовано вимогу: «Вказати судам на неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань». Здебільшого у таких випадках достатньо провести слідчий огляд чи отримати потрібні консультації, у тому числі й у письмовій формі.

Наведемо приклади таких запитань і аргументів щодо можливості надання відповіді на них.

Який номер читається у відтиску печатки...? (Зазначений відтиск у наданому документі настільки чіткий, що навіть без приладів збільшення номер можна легко прочитати.)

Якою є вага кастета? (Зважування кастета не потребує спеціальних знань.)

Чи відповідає за своїми характеристиками купюра номіналом 100 гривень купюрам, які виготовляє Національний банк України? (Фактично на експертизу надано купюру з чітко видимими написами «сувенір», «це не гроші», «100 гришок», які можна без проблем прочитати під час слідчого огляду.)

Алгоритм дій експерта: відмовитися від надання відповіді на такі запитання, тому що вони не потребують спеціальних знань.

Запитання, які не потребують відповіді через те, що не належать до компетенції певного виду експертизи (виходять за межі спеціальних знань цього виду експертизи)

У п. 4 ст. 101 «Висновок експерта» КПК України зазначено: «Запитання, які ставляться експертіві, та його висновки щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта». Водночас запитання «Які риси характеру притаманні виконавцю цього почерку?» виходить за межі призначеної почеркознавчої експертизи, а запитання «З якого металу виготовлено наданий ніж?» виходить за межі призначеної експертизи холодної зброї.

Алгоритм дій експерта: відмовитися від надання відповіді на такі запитання з огляду на те, що вони не належать до компетенції цього виду експертизи (виходять за межі спеціальних знань цього виду експертизи).

Запитання, на які не можна відповісти, тому що вони є неконкретними

Запитання на кшталт «Хто виконав підпис від імені Іванова: сам Іванов чи Петров? Якщо не вони, то хто?» потребують такого алгоритму дій експерта: надати відповідь на перше запитання і відмовитися від надання відповіді на друге запитання через його неконкретність (не зазначено прізвище особи, яку треба перевірити).

Запитання, зміст яких не зрозумілий експерту або вони оцінюються неоднозначно

У п. 7 ст. 69 КПК України зазначено: «У разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно заявляє клопотання особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її проведення, щодо його уточнення...». Аналогічне право на порушення клопотання передбачено також ст. 13 Закону України «Про судову експертизу», ст. 53 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 66 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 273 Кодексу України про адміністративні правопорушення і ст. 31 Господарського процесуального кодексу України.

Якприклад, із формулювання запитання «Чи не виконано підпис Климовим В.С.?» не зрозуміло, від чийого імені значиться досліджуваний підпис, що робить неможливим проведення обов'язкового першого етапу дослідження — встановлення справжності (автентичності) підпису, тобто щодо виконання цього підпису тією особою, він імені якої його проставлено [12]. З огляду на те, що підписи можуть бути виконані від імені певної особи, від імені вигаданої особи, від імені невстановленої особи (прізвище не зазначене), то і підхід до відібрання зразків підпису та порядку проведення експертизи буде різним.

Алгоритм дій експерта: порушити відповідне клопотання, запропонувавши при цьому правильну редакцію запитання і зазначивши від кого і які зразки підпису треба відібрати.

Зміст запитання «Чи придатний слід низу взуття, який сфотографовано за пра-вилами масштабної фотозйомки під час ОМП від 29.01.2015... для ідентифікації взуття, яким його залишено?» не дозволяє зрозуміти, що саме надається на експертизу: слід, його електронне зображення, фотонегатив, роздруковане зображення, а у разі якщо зображення сліду роздруковане, то яким саме способом (фотографічним, струменево-крапельним, електрофотографічним) і на чому (фотопапері, офісному папері), який колір зображення.

Алгоритм дій експерта: порушити відповідне клопотання про уточнення редакції запитання, запропонувавши його правильну редакцію.

Запитання, зміст яких хоча і зрозумілий експертові, проте він не може їх самостійно відредагувати через те, що від цього зміниться їх суть

Наприклад, призначаючи дактилоскопічну експертизу, слідчий ставить запитання: «Чи придатний для ідентифікації слід пальця руки, вилучений...?», надаючи при цьому відрізок липкої стрічки зі скопійованим на нього слідом пальця руки. Фактично на експертизу надано не сам слід, а лише його копію, яка, як правило, гірша за оригінал. Отже, може йтися лише про «слід пальця руки, скопійований...». Такі ситуації часто виникають і з іншими слідами (взуття, знарядь зламу, транспортних засобів тощо).

Алгоритм дій експерта: порушити відповідне клопотання, обґрунтувавши причини та необхідність зміни редакції запитань і запропонувавши їх правильну редакцію.

Запитання, зміст яких зрозумілий експертові і які можуть бути самостійно відредаговані ним, хоча формально їх суть після редагування частково змінюється

До цієї категорії належать такі запитання.

Чи належить підпис Сидорову П.С.? З огляду на некоректність виразу «належить», вжитого стосовно підпису (адже не може йтися про право власності (володіння, користування, розпорядження), формулювання запитання доцільно змінити на таке: «Ким, Сидоровим П.С. чи іншою особою, виконано підпис від його імені...?». На перший погляд редакція, запропонована експертом, змінює суть запитання, але зрозуміло, що ініціатор експертизи ні про яке право власності запитання не ставив.

Чи придатні для ідентифікації відбитки пальців рук, виявлені на місці події? У редакції експерта це запитання має виглядати так: «Чи придатні для ідентифікації сліди пальців рук, виявлені на місці події?». Адже під час огляду місця події може йтися лише про сліди, які залишив злочинець, а не про відбитки — експериментальні зразки, відібрані для порівняння, хоча у літературно-художніх творах, фільмах, побуті вживають слово «відбитки» (рук, ніг, взуття тощо) у контексті залишення їх на місці події.

Чи не залишені сліди рукавичок, виявлені та вилучені під час огляду місця події... громадянином Мухінім В.А.? У цьому випадку може йтися лише про ідентифікацію рукавичок, а не людини, адже рукавички і людина не є єдиним цілим.

Якою була швидкість водія транспортного засобу в момент ДТП? Некоректність запитання пов'язана з тим, що може йтися не про швидкість водія, а про швидкість

транспортного засобу, яким він керував, і якби експерт дослівно відповідав на таке запитання, то відповідь була б такою: «Швидкість водія в момент ДТП дорівнювала швидкості керованого ним транспортного засобу».

Чи придатні дані пальців рук для ідентифікації? Некоректність запитання пов'язана зі словом «дані» (відомості тощо), а також відсутністю слова «сліди», тобто має бути «...надані сліди пальців...».

Алгоритм дій експерта: за наявності в експерта будь-яких сумнівів слід порушити відповідне клопотання; в іншому випадку спочатку викласти запитання (дослівно у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта)), обґрунтувати потребу у його редагуванні та викласти у редакції експерта. Аргументація при цьому може бути, наприклад, такою: «На підставі ст. 13 Закону України «Про судову експертизу», ст.ст. 69, 101, 102 КПК України, п. 4.14 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5), методики проведення почеркознавчої експертизи, виходячи з обставин справи, наданих матеріалів і об'єктів дослідження, запитання викладено експертом з частковою зміною їх суті у такій редакції: «...». Аргументація може бути і більш розширеною.

Запитання, зміст яких зрозумілий експерту і які без зміни їх суті він може бути самостійно відредагувати [13]

Як правило, такі ситуації виникають тоді, коли під час формулювання запитань ініціатори призначення експертизи допускають помилки, насамперед граматичного характеру, які експерт не може повторювати.

Чи є вогнепальною зброєю пістолет типу револьвер? (Такого «гібридного» типу зброї не існує.)

У який спосіб обрізано кабель? (У такій редакції запитання містить у собі відповідь — способом обрізання, тому може йтися лише про спосіб розділення кабелю.)

Чи не залишені сліди пальців рук Кузькіним В.С., дактокарту якого надано на експертизу? (Замість «дактокарта» слід вживати «дактилокарта».)

Чи є нашарування смоляної смоли прозорого кольору наркотичним засобом? («Смоляна смола» — це тавтологія, а «прозорого кольору» в природі не існує.)

Чи придатні сліди матеріалу для ідентифікації матеріалу, що їх залишило? (Очевидна помилка у закінченні останнього слова.)

Чи придатні один слід низу взуття, який вилучений...? чи придатні для ідентифікації три сліди пальців рук, який було виявлено та вилучено...? (Сплутано множину і однину.)

Водночас, виходячи з вимог наказу ДНДЕКЦ МВС України від 31.11.2013 р. № 19/1-242Н «Про затвердження Інструкції про порядок проведення та оформлення експертних досліджень», експерт зобов'язаний повторювати таку «безграмотність», адже редагування заборонено. Проте якщо експерт використає своє право і заявить відповідні клопотання про уточнення редакції запитань, то це займе певний час (оформлення клопотання з пропозиціями правильної редакції запитань, їх відправлення, розгляд ініціаторами дослідження, оформлення відповідей, повторне направлення на експертизу, повторна реєстрація тощо). Отже, виникають певні труднощі з дотриманням розумних строків, передбачених ст. 28 КПК України. У підсумку така затримка може негативно впливати на своєчасний розгляд справи

(особливо цивільної, де клопотання мають розглядатися у відкритому судовому засіданні із залученням усіх осіб, які беруть участь у справі).

Алгоритм дій експерта: спочатку викласти запитання дослівно, у формульованні документа про призначення експертизи (залучення експерта), обґрунтувати потребу в їх редагуванні (як і у попередньому випадку, проте зі словами «без зміни їх суті») та викласти їх у редакції експерта.

Отже, запропонована класифікація запитань, викладення яких не відповідає розробленим наукою і практикою науково-методичним рекомендаціям, їх аналіз з погляду чинних правових норм, методик проведення експертиз, судово-слідчої та експертної практики дозволили розробити алгоритми дій судових експертів з метою уникнення методичних помилок, здобуття доказової інформації, вирішення поставлених завдань тощо. Виходячи з цього, немає жодних підстав (ані з позиції нормативно-правових документів, ані з позиції логіки) позбавляти експерта права на їх обґрунтоване редагування.

З огляду на те, що законодавець наділив судового експерта широкими правами, у тому числі і правом на експертну ініціативу, можна сказати, що обґрунтоване редагування запитань — це не лише право експерта, а і його професійний обов'язок. Проте таким правом слід користуватися обережно і лише тоді, коли зміст запитання зрозумілий і від редагування його суть не зміниться. В інших випадках слід або порушувати клопотання про уточнення редакції запитань, або обґрунтовано відмовлятися від надання відповіді на них. Дотримання цієї позиції дасть змогу повніше та об'єктивніше проводити експертизи, уникати призначення повторних експертиз і різних порушень, унеможливити непотрібну тяганину у справі, підвищувати ефективність вирішення справ по суті.

На підставі викладеного вище запропоновано таке.

1. До проекту Закону «Про судово-експертну діяльність в Україні», Кримінального процесуального кодексу та інших кодексів України ввести норму такого змісту: «Запитання на вирішення експертизи ставлять відповідно до вимог чинних науково-методичних рекомендацій».

2. До наказу ДНДЕКЦ МВС України від 31.11.2013 р. № 19/1-242Н «Про затвердження Інструкції про порядок проведення та оформлення експертних досліджень» ввести норму п. 4.14 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки і призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5): «У вступній частині висновку експерта зазначають перелік запитань (дослівно у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта)), які поставлено на вирішення експертизи; якщо запитання сформульовано неясно або їх редакція не відповідає рекомендаціям, але зміст завдання експертів зрозумілий, то після наведення запитань в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати відповідні роз'яснення і викласти запитання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям».

Проведений аналіз буде корисним як ініціаторам призначення та проведення експертиз, так і судовим експертам.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про судову експертизу» : станом на 01 квіт. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 13 трав. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T124651.html.
3. Цивільний процесуальний кодекс України : станом на 15 липня 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
4. Господарський процесуальний кодекс України : станом на 15 липня 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
5. Кодекс адміністративного судочинства : станом на 18 черв. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
6. Митний кодекс України : станом на 01 січня 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» (зі змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 25.05.1998 № 15).
8. Проект Закону «Про судово-експертну діяльність в Україні» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/print/37641-proekt_zakonu_pro_sudovo-ekspertnu_diyalnist_tekst.html.
9. Інструкція про порядок проведення та оформлення експертних досліджень, затверджена наказом ДНДЕКЦ МВС України від 31.10.2013 № 19/1-272н.
10. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5).
11. Аубакирова А.А. О природе деятельности экспертных ошибок / А.А. Аубакирова // Судебная экспертиза. — 2009. — № 1. — С. 18—21.
12. Меленевська З.С. Судово-почеркознавча експертиза : навч.-метод. посіб. / Меленевська З.С., Свобода Є.Ю., Шаботенко А.І. ; за заг. ред. І.П. Красюка. — К. : Укр. центр духовн. культури, 2007. — 280 с.
13. Методика технічної експертизи документів (загальна частина) / [укл. Ковальов К.М., Давидова О.О., Коваленко В.В., Тимофеева Т.В.]. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2007. — 24 с.